

Przetrwałości dawnych struktur i układów we współczesnym osadnictwie

Różnorodne formy i układy osadnicze są wyrazem wielowiekowego procesu zajmowania i zagospodarowania ziemi wynikającym *implicite* z prawie ciągłej reorganizacji życia społecznego i gospodarczego. Rewolucyjne bądź ewolucyjne przeobrażenia określonych układów gospodarczo-społecznych czy nawet niewielkie zmiany założeń modelu gospodarowania pociągają za sobą mniejsze czy większe zmiany zarówno w systemie osadniczym kraju i poszczególnych regionów jak i jednostkowych strukturach morfologicznych. Zmiany te rzadko zacierają całkowicie dawne układy i wykazują raczej dążność do adaptacji starych form do nowych założeń. Dotyczy to również przeobrażeń wynikających ze współczesnego uprzemysłowienia i urbanizacji.

Przedmiotem poniższych rozważań jest próba zobrazowania na przykładzie woj. krakowskiego niektórych przetrwałości osadniczych czasów minionych i określenie ich znaczenia we współczesnym osadnictwie.

ZAŁOŻENIA BADAWCZE I PROBLEMATYKA

Podstawą opracowania jest założenie, że każda reforma społeczno-gospodarcza wywiera wpływ na zmianę w organizacji przestrzeni ekonomicznej i wyciska na niej swoje piętno. Dotyczy to różnych dziedzin gospodarowania ale najtrwalsze ślady działalności ludzkiej zachowały się w morfologii osadniczej i agrarnej. Wyraża się to w przetrwałych formach

użytkowania ziemi, w nakładaniu się szlaków komunikacyjnych, w nawarstwieniach osadniczych, w koncepcjach układów przestrzennych, ich modyfikacji i adaptacji oraz w monumentalnych budowlach itp.

Z powyższych założeń wynikają dalsze, a dotyczące różnego rodzaju pozostałości osadniczych. Punktem wyjścia jest określenie słowa relikwt i przetrwałość. Czy te nazwy pozostałości czasów minionych uznać za synonimy, czy wprowadzić jakieś rozróżnienie.

Słowo relikwt, pochodzące od łacińskiego relictus-zostawiony (23), jest w moim rozumieniu określeniem węższym, oznaczającym jakiś szczątek, rzecz lub organizm, który jako przeżytek przetrwał z dawnych epok do czasów współczesnych i w zasadzie utracił swe znaczenie i funkcje, leżące u podstaw jego kreacji.

Przetrwałość jest określeniem szerszym. Obejmuje bowiem zarówno pozostałości zwane relikwtami jak i takie, które wciąż jeszcze spełniają przydzielone sobie zadania.

Relikwt osadniczym nazywam zatem jakiś obiekt lub jego element, zespół obiektów lub anachroniczną formę, pochodzącą z minionych formacji społeczno-ekonomicznych, pozbawioną swej właściwej funkcji i jak gdyby wyizolowaną z obecnego układu funkcjonalno-morfologicznego i nie mającą większego znaczenia we współczesnym osadnictwie.

Za przetrwałość osadniczą uważam zachowany do czasów obecnych jakiś element, obiekt, układ obiektów, nazwę, wywodzącą się z innych epok, a spełniającą do dziś określone zadania i jak gdyby wtopioną we współczesny organizm osadniczo-gospodarczy.

W dalszych rozważaniach zajmuję się kilku wybranymi grupami pozostałości minionych struktur osadniczo-agrarnych. Dotyczą one:

1. nazewnictwa osad,

2. formowania się sieci osadniczej,
3. przetrwałych cech wiejskich w obrębie miast,
4. przetrwałości dawnych struktur na wsi,
5. przeżytków osadniczych.

ŹRÓDŁA I SPOSÓB OPRACOWANIA

Dobór materiałów źródłowych jest różnorodny i ściśle związany z zarysowaną problematyką. Przy opracowywaniu nazewnictwa osad jako pozostałości czasów minionych wykorzystano zarówno opracowanie historyczne, głównie Bujaka /1905/, historyczno-geograficzne m.in. Dobrowolskiej /1961/, jak i onomastyczne, Lubasia /1968/ i Rymuta /1967/ oraz mapę woj. krakowskiego w skali 1 : 100000 i podział administracyjny woj. miejskiego krakowskiego z 1977 r.

Przy opracowywaniu pozostałych zagadnień oparto się m.in. o opracowania historyczne o charakterze źródłowym, a to: Pawińskiego /1886/, Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego /1880-1902/, Studia nad rozwojem miasta Krakowa /1957/ i in., materiały statystyczne zebrane w WUS w Krakowie i Archiwum Miasta Krakowa, różnego rodzaju mapy /v. Heldensfelda w skali 1 : 28 800, Krakowa i terenów okolicznych w skali 1 : 25000, austriackich z 1902 r. w skali 1 : 75 000, badanych wsi w skali 1 : 2880 i 1 : 5 000, odbitki zdjęć lotniczych oraz Atlas miejskiego woj. krakowskiego /1979/ i materiały zebrane drogą badań przez autorkę w terenie. Ponadto wykorzystano prace magisterskie prowadzone pod kierunkiem autorki Rak /1977/ i Strawy /1980/, oraz opracowania Bromka /1975/, Kortusa /1974/ i innych.

Punktem wyjścia przy opracowywaniu tych zagadnień była analiza porównawcza układów osadniczych i ich różnych struktur oparta o mapy historyczne i współczesne oraz znajomość badanego terenu z autopsji. Badaniami objęto osadnictwo całego województwa, a szczegółową analizą kilka wybranych miejscowości.

NAZEWNICTWO OSAD JAKO WYRAZ BARDZO ISTOTNYCH POZOSTAŁOŚCI CZASÓW MINIONYCH

Nazwy osad są przetrwałością wpisaną w większości prawdopodobnie do końca naszych dziejów i odzwierciedlają okresy powstawania osiedli i czasy ich przeobrażeń. Wprawdzie niektóre osady w ciągu wieków zmieniły swą nazwę, jak np. Witkowice, które pierwotnie zwały się Prądnikiem, czy Kryspinów, dawniej Śmierdząca, nie mniej rzucają ważne światło na proces zasiedlania naszych ziem, w tym i województwa krakowskiego.

Do najstarszych wg Bujaka /1905/ oraz jego poprzedników /Piekoskińskiego, 1901 i Wojciechowskiego, 1873/ należą osady o nazwach topograficznych, patronimicznych i dzierzawczych.

Nazwy topograficzne wg Taszyckiego /1958/, Lubasia /1968/ i innych są to nazwy wyrażające właściwość topo - lub geograficzną osady. Obejmują one szereg podgrup:

- a/ nazwy określające właściwość, wygląd, ukształtowanie, jakość terenu, na którym leży dana osada np. Brzegi, Grobla, Górka itp.
- b/ nazwy odnoszące się do świata flory, nawiązujące bezpośrednio do roślin lub nazw ich zbiorowisk: Buk, Brzezina, Olsza Gaj, Laski,
- c/ nazwy odnoszące się do fauny, np. Czaple, Niedźwiedź, Żbik,
- d/ nazwy wskazujące na położenie względem innych obiektów np. Podłęże, Zabłocie, Zagaje, Zalesie,
- e/ nazwy przeniesione z innych obiektów terenowych, głównie rzek na nowo powstające osady: Prądnik, Rudawa, Szreniawa itp.

Na 571 przebadanych osad wiejskich woj. krakowskiego 115 tj 20% to osady o nazwach topograficznych. Bogactwo tych nazw świadczy z jednej strony o bardzo wczesnym zasiedleniu, a z drugiej o znacznym zróżnicowaniu środowiska geograficznego naszego regionu.

Osady o nazwach patronimicznych. Nazwy patronimiczne wg językoznawców są to nazwy oznaczające pierwotnie potomków lub poddanych człowieka, którego imię, przezwisko czy nazwa zawodu lub godności tkwi w danej nazwie. Do miejscowości o nazwach patronimicznych należą te, których nazwy zostały utworzone od nazw osobowych przy pomocy sufiksów -ice i -owice.

Patronimiczne nazwy osad zakończone na -ice pochodzą od kilku grup nazw osobowych, jak np. dwuczłonowych: Stogniowice, Stręgorborzyce, skróconych: Błogocice, Miłocice, Radziemice, przezwiskowych: Babice, Kacice, Zielenice, godności duchownych i świeckich: Biskupice, Chorążyce i inne.

Nazwy osad zakończone na -owice pochodzą również, jak poprzednie od kilku grup nazw osobowych. Wymienię dla przykładu pochodzące od nazw osobowych przezwiskowych, jak: Batowice, Gnatowice i pochodzenia chrześcijańskiego: Filipowice, Iwanowice, Michałowice, Szczepanowice; od godności duchownych: Dziekanowice, Opatkowice i inne. Na 571 osad 202 to osady o nazwach patronimicznych /oprócz miast i wsi wcielonych do Krakowa/

Osady o nazwach dzierżawczych. Nazwy dzierżawcze oznaczały pierwotnie miejscowość, będącą kiedyś własnością człowieka, od imienia /lub od nazwy godności/ którego została nazwa utworzona. Nazwy dzierżawcze, podobnie jak patronimiczne, zostały utworzone od kilku grup nazw osobowych przy pomocy sufiksów -ów: Dodów, Tropiszów, Wąsów; -owa: Dulowa, Sułozowa, -ówka, np. Czechówka, -in: Bobin, Prandocin, Żębocin; -a, od nazw godności świeckich: Koniusza, Wielmoża i bezsufiksalne urobione od imienia np. Władysław, czy przezwiska np. Jangrot. Na badanym terenie ustalono ponad 100 nazw dzierżawczych, tj. około 18 %.

Osady o nazwach służebnych. Do dawnych średniowiecznych nazw osad należą także nazwy służebne. Wyrażają one zajęcie daw-

nych mieszkańców osad, będące najczęściej powinnością wobec dworu książęcego czy królewskiego. Do tej grupy należą najczęściej nazwy z przyrostkiem -niki: Szczytniki, Świątniki; -ary: Piekary, Szpitary i inne. Odzwierciedlają one różne zajęcia ludności, np. hodowlę, rybołówstwo, wyrób narzędzi, zawody związane ze służbą kościelną itp. Na terenie naszego województwa udział zachowanych osad o nazwach służebnych /poza wsiami wcielonymi do miast/ jest nieliczny i wynosi około 3 % /19 wsi/.

Stare średniowieczne są również osady o nazwach pochodzenia jenieckiego, zwane przez językoznawców etnicznymi. Występują one współcześnie zupełnie sporadycznie. Należą do nich według mnie położone w pobliżu siebie Czechy i Budziejowice^x, znajdujące się w połowie drogi między Słomnikami a Proszowicami i być może Prusy pod Krakowem. Te trzy wsie w każdym bądź razie istniały już w XIV wieku.

Tak więc ponad 75 % zachowanych nazw wsi wskazuje na wczesne zagospodarowanie badanego obszaru, wyrażone ożywionym rozwojem osadnictwa. Późniejsze akcje osadnicze dotyczące wsi prowadzone na ziemi krakowskiej, a odzwierciedlające się w nazwach osad mają mniejsze znaczenie. Należą do nich wsie o nazwach złożonych. Powstawały one w różnych okresach.

Wsie, w których pierwszy człon nazwy brzmi Wola łączy się z jakimś innym określeniem, oddającym, jak podkreśla Burszta /1958/ imię zasadzcy czy właściciela wsi, np. Wola Szafrancowa koło Skały, obecnie Wola Kalinowska. Czasem nazwa oddaje położenie wsi względem innej, lub jej cechy topograficzne. Według historyków osadnictwa, powstanie tych wsi i ich nazw związane jest z kolonizacją na prawie polskim i niemieckim. Pierwsze osady tego typu zaczęły powstawać pod koniec XII wieku. Z dziewięciu podkrakowskich Wól, tylko jedna powstała w XIII wieku, z pozostałych ośmiu cztery w XIV wieku i cztery w XV wieku.

^x Wg językoznawców, nazwa Budziejowice jest n.patronimiczną.

Do innej grupy wsi o nazwach złożonych, należą takie, których drugi człon nazwy brzmi kolonia. Wsie lub części wsi z dodatkową nazwą kolonia powstawały na ogół na terenach byłego zaboru rosyjskiego w dobrach donacyjnych w połowie XIX w. /Kaczkowski, 1918/, w wyniku przebudowy wg tzw. systemu kolonijnego /wówczas nosił nazwę kolonialnego, Prochow-
nikowa, 1965/. Wsi samodzielnych tego typu, np. Mniszów-Kolonia, Niegardów Kolonia jest cztery. Znacznie więcej jest części o nazwach kolonia, nie stanowiących odrębnych osad, np. Wawrzeńczyce-kolonia.

W końcu XVIII i w połowie wieku XIX powstawały wsie o nazwach identycznych z nazwami nieco wcześniej powstałych folwarków a urobionych od imion właścicieli lub ich dzieci, czy charakterystycznej cechy położenia np. Józefów, Teresin, Kąty. W obecnym woj. krakowskim jest ich niewiele, bo tylko siedem.

Zupełnie sporadyczne są natomiast nazwy wsi wiążące się z jakimś historycznym wydarzeniem, o znaczeniu krajowym czy światowym. Dotyczy to nazwy Ojców i Alwernia. Pierwszą nazwę według tradycji nadał Kazimierz Wielki wsi, w której pieczarach ukrywał się jego ojciec Władysław Łokietek /XIV wiek/. Nazwa drugiej wsi założonej w XVII wieku przez Korycińskich wiąże się ze sprowadzeniem tu oo. Bernardynów i oddania im terenów, przypominających ukształtowaniem i zalesieniem św. górę Alverno /obecnie La Verna/ we Włoszech. Językoznawcy wliczają takie nazwy do tzw. kulturalnych. Należą do nich również takie, które związane są z działalnością produkcyjną człowieka, najczęściej z hutnictwem i kopalnictwem, np. Hucisko w gminie Gdów.

Również nieliczne są osady o nazwach rodowych. Oznaczały one pierwotnie mieszkańców pewnej osady, nazywanych na podstawie nazwy /osobowej/, jakiej wspólnie używali członkowie tego rodu, lub jaką ich wszystkich nazywano. Na terenie województwa występują dwie takie nazwy osad, Liszki i Staniątki, obydwie z XIII wieku.

Niewiele, bo tylko 10, zachowało się do naszych czasów nazw wsi oddających strukturę dzierżenia ziemi z czasów przedwłaszczeniowych czyli przynależność poszczególnych wsi do dóbr szlacheckich, duchownych czy królewskich np. Borek Szlachecki, Dąbrowa Szlachecka, Laski Dworskie, Garlica Duchowna i in.

POZOSTAŁOŚCI Z CZASÓW FORMOWANIA SIĘ SIECI OSADNICZEJ

Wczesne zajmowanie dobrych ziem pod uprawy rolne przyczyniło się do dużego zagęszczenia osad, zwłaszcza wokół Krakowa i Proszowic. Współcześnie wskaźnik gęstości wsi na 100 km² wynosi średnio w województwie około 21, w byłym powiecie myślenickim, brzeskim, chrzanowskim od 12 do 14 /Prochownikowa 1971/. Różnicowanie gęstości wsi wynika także ze słabszego zalesienia w przeszłości pewnych obszarów, wczesnej trzebieży lasów na innych terenach, przy znacznym ich zachowaniu na obszarach o gorszych glebach/ziemia chrzanowska/lub topograficznie zróżnicowanych /myślenicka/. Oczywiście nie bez znaczenia dla zachowania szaty leśnej na tych polaciach, np. w chrzanowskim, było dzierżenie znacznej części tych ziem do II wojny światowej przez wielką własność m.in. Potockich, Radziwiłłów itd. Duży udział lasów w Myślenickiem wiąże się zarówno z dawną strukturą własnościową jak i bardzo zróżnicowaną topografią /Beskidy/.

Gęste zasiedlenie urodzajnych ziem podkrakowskich i proszowickich oraz przesuwanie się frontu osadniczego w śródleśne doliny i na wierzchowiny miechowsko-olkusko-chrzanowskie oraz wzdłuż starych szlaków komunikacyjnych w górę dolin beskidzkich, wpłynęło w wyniku znacznego zróżnicowania geograficznego tych krain oraz społecznego podziału pracy na dość wczesne wykształcenie się ośrodków wymiany, obok grodów lub niezależnie od nich, które później przekształciły

się w miasta lub były za takowe uważane /np.Gdów, który nigdy nie miał praw miejskich/.

Współczesne ich przestrzenne rozmieszczenie, aczkolwiek pochodzi z ubiegłych wieków, świadczy o określonym stopniu rozwoju naszego społeczeństwa i naszej w owych czasach gospodarki, zbliżonej do poziomu państw wówczas rozwiniętych. Największe znaczenie już u zarania naszych dziejów osiągnął stołeczny Kraków. Wyraźne oddalenie małych miast od tego ośrodka /z wyjątkiem kilku sąsiednich konkurencyjnych jak Kleparz, Kazimierz czy Podgórze, lub słynąca z kopalni soli Wieliczka/ świadczą do dziś o ówczesnym wykształceniu się dużej strefy wpływów przodującego miasta, przy jednoczesnym ograniczeniu rozwoju innych małych osad miejskich.

Większość tych małych, zdeprecjonowanych przez główny ośrodek miast nie miało solidnych podstaw rozwoju przy dużym ich zagęszczeniu i niezbyt bogatym rolniczym zapleczu. Węgetowały od czasów wielkich zniszczeń w czasie potopu szwedzkiego i następnych wojen, zatracając stopniowo swe funkcje i upodabniając się w zajęciach ludności i zabudowie do wsi, aż do czasu utraty praw miejskich przez niektóre z nich. Skała i Brzesko należące do grupy czterech najstarszych XIII-wiecznych miast badanego obszaru /obok Krakowa i Wieliczki/ utraciły prawa miejskie w połowie XIX wieku /1869/. Nowa Góra powstała w XV wieku, utraciła status miasta w 1914 roku, ale już znacznie wcześniej ulegała degradacji w wyniku konkurencji pobliskich Krzeszowic, wprawdzie jeszcze nie miasta /bo dopiero od 1933 r./, ale już liczącego się ośrodka dóbr Potockich. Dwa inne miasta z XIV wieku /Kleparz, Kazimierz/ zostały wcielone do Krakowa pod koniec XVIII wieku /1791 r./ a osiemnastowieczne Podgórze w 1915 r. Gdów, nie mający nigdy praw miejskich, ale uważany za miasteczko, przestawał być uznawany za takowe po I wojnie światowej.

Ale zarówno w miastach istniejących, jak i wcielonych i tych

zdegradowanych, zachowało się po dzień dzisiejszy rozplanowanie ich centrum /rynek i przylegające do niego ulice/, świadczące o czasach ich powstania i przynajmniej względniego dobrobytu, jeśli nie rozkwitu.

Nie każdy oczywiście plan miasta jest odzwierciedleniem wizji urbanistycznej danej epoki. Czasem nawiązywano do rozwiązań wcześniejszych, zapożyczonych z innych okresów, po pewnych ich modyfikacjach. Dotyczy to m.in. modelu układu przestrzennego nowego miasta socjalistycznego, Nowej Huty a ściślej biorąc jej centrum, powstałego w latach pięćdziesiątych. Ten podstawowy trójpalczasty układ głównych ulic zbiegających się na Placu Centralnym, opartym z kolei o Aleję Planu 6-letniego, jest jakby echem barokowych założeń architektonicznych Piazza del Popolo w Rzymie, następnie Wersalu, zmodyfikowanym w ówczesnym Petersburgu /Leningradzie/, w wyniku oparcia go o brzeg Newy, a następnie przeniesiony do N.Huty. Układ ten zmodyfikowany nałożeniem ulic biegnących półkolisto, w pewnym sensie dyskusyjny w czasie budowy miasta, jest obecnie, jak wszystkie inne rozwiązania przestrzenne, żywą częścią współczesności.

Należy tu jednak dodać, że w przeszłości każde miasto mimo wyrastania z określonych koncepcji urbanistycznych, stosowanych i w innych ośrodkach nosiło pewne znamiona prawie niepowtarzalnej indywidualności, z której cech wiele do dzisiaj się zachowało. Wynikało to zarówno z odrębności położenia geograficznego jak i zróżnicowania topograficznego, np. w Krakowie, Myślenicach, Wieliczce, charakterystycznych funkcji miasta, np. obronnych /zamki, mury, różnych kształtów i rozmiarów/, górniczych /np. nadszybia górnicze w Wieliczce/, handlowych /sukiennice/, czy np. w Krakowie w nałożeniu się miasta lokowanego na wcześniej istniejący układ /ul. Grodzka, Bracka, kościółek św. Wojciecha w Rynku, NMP i św. Barbary obok Rynku itp/.

Współcześnie wznoszone nowe osady miejskie czy nowe dziel-

nice, niestety nie posiadają już cech odrębności a większość ich ulic prowadzi /wyłączając bloki mieszkalne/ donikąd. Brak bowiem w nich owego lokalnego "milieu" /Castells M., 1982/, miejsca spłotu i integracji interesów ekonomicznych i społecznych ludności. Dekoncentracja usług materialnych i niematerialnych lub ich brak nie sprzyja wytwarzaniu się spójni gospodarczej i społecznej mieszkańców. Zunifikowana zabudowa jak i jej wzajemne przestrzenne usytuowanie zdają się jak gdyby świadczyć o zatracaniu właściwego każdej epoce zmysłu urbanistycznego.

ZACHOWANE ELEMENTY WIEJSKIE W OBRĘBIE MIAST /ZRUSTYFIKOWANIE MIAST/

Współczesne miasta, zarówno te szybko rozwijające się jak i stagnujące cechuje znaczny stopień rustyfikacji. Wynika on bądź z rozszerzenia się granic miasta i kolejnego wchłaniania wsi z zaplecza, bądź ze słabego rozwoju danego ośrodka lub z przekształcenia się wsi w miasto poprzez otrzymanie statusu miejskiego. Przeobrażeniom typu miejskiego /urbanizacji/ ulega najszybciej struktura zatrudnienia. Inne cechy wykazują znaczną trwałość. Zachowane elementy i układy wewnątrz miast omówię na przykładzie Krakowa i Sułkowic.

Kraków znacznie rozszerzył swe granice w ostatnim 40-leciu. W 1941 r. Niemcy, w oparciu o polskie plany okresu międzywojennego, włączyli do Krakowa 30 wsi podmiejskich o łącznym obszarze 118,8 km². Powierzchnia miasta zwiększyła się z 46,9 km² w 1915 do 165,3 km². W 10 lat później, w związku z budową Huty Lenina, włączono do Krakowa 12 wsi /wraz z nową zabudową miejską na terenie wsi Mogiła/. Obszar miasta powiększył się do prawie 230 km². W 1973 r. nastąpiło dalsze rozszerzenie granic miasta i wcielenie 22 wsi, w tym 4 częściowo. Powierzchnia miasta wzrosła do 322 km².

Zwiększeniu powierzchni miasta nie odpowiada jednak poziom, urbanistycznego zagospodarowania wcielonych obszarów. Najśłabszy stopień przekształceń, czyli najsilniejsze zachowanie przetrwałości wiejskich, dotyczy obszarów położonych w północnej i południowej części miasta. Niektóre włączone osady jak gdyby zatrzymały się w swym rozwoju. Uwidacznia się to zarówno w elementach i formach przestrzennych, jak i ich funkcjach. Pozostałości wiejskie wywodzą się czasem jeszcze z okresu średniowiecza a zachowały się nawet w centrum miasta. Dotyczy to w pierwszym rzędzie Błoń krakowskich czyli średniowiecznych podmiejskich pastwisk. Ich obszar uległ wprawdzie zmianie i przesunięciu w wyniku zmian koryta Wisły i Rudawy, a powierzchnia została zniwelowana w okresie międzywojennym, ale zachowały one w dużej mierze swój dawny wygląd i funkcje, służąc zarówno jako teren wypasu, jak i miejsce wypoczynku krakowian, a w wyjątkowych wypadkach jako miejsce wielkich spotkań.

Innym przykładem przetrwałych form jest współczesna struktura agrarna miasta i struktura użytkowania ziemi. W Krakowie znajduje się PGR należący do Stacji Hodowli Buraka Pastewnego /na terenie Górki Narodowej i Witkowic; przed wojną ziemie te należały częściowo do znanej firmy nasiennej Buszczyńskich, częściowo do dóbr kościelnych/, stacja doświadczalna AR w Mydlnikach i dwie spółdzielnie produkcyjne w południowej części miasta /Libertów i Tyniec/, oraz wielka ilość indywidualnych gospodarstw rolnych.

Inne przetrwałości, jak już wspomniałem, dotyczą układów przestrzennych, zabudowy lub przetrwałych elementów nazwanych przeze mnie relikdami.

Klasycznym przykładem typowej wsi w obrębie miasta są Witkowice. Są one starą osadą, pierwotnie nazwaną jak podaje Busjak /1905/ Prądnikiem. W XIII wieku zmieniono jej nazwę na Witkowice, na cześć ofiarodawcy Wita, prepozyta krakowskiego,

który oddał wieś na własność kapitule krakowskiej. Własnością kościelną pozostały do czasu tzw. reformy dóbr martwej ręki, to jest do lat pięćdziesiątych. Witkowice położone są nad rzeczką Babiczanką, dopływem Prądnika, który na terenie Krakowa nosi nazwę Białuchy, w odległości około 4 km od centrum Krakowa, w którego skład weszły w 1941 roku. Mimo 40 lat przynależności do wielkiego miasta zachowały prawie niezmienny do dziś dawny, typowo wiejski układ przestrzenny i fizjonomię, typowo wiejskie zajęcia ludności starszego i średniego pokolenia, ubiory, sposób bycia itp. Własność indywidualna została tu ograniczona w swym rozwoju przez własność kościelną od strony południowej i topografię terenu od strony północnej /wzniesienie nad silnie wciętą doliną rzeki/ i wieś jak gdyby zastygła w swym rozwoju.

Wszystko nawiązuje tu do wiejskiej przeszłości. Krętą, długą, główną drogę, wiodącą przez Witkowice, zamieniono na ulicę, bez prostowania jej, poprzez jej utwardzenie i wyasfaltowanie dopiero w 1970 r. W tym też roku założono w Witkowicach wodociąg. Po obydwu stronach mniej więcej równoleżnikowo przebiegającej drogi przeważa zabudowa zagrodowa. Zachowało się jeszcze do 1980 r. kilka starych drewnianych chat, krytych słomą i ustawionych szczytem do dzisiejszej ulicy /typowe sytuowanie domów wiejskich do czasów I wojny światowej/. Nieznaczna zmiana w dawnej zabudowie wiąże się z zakazem władz miejskich budowy lub poprawy domów po północnej stronie drogi.

Jedynymi elementami typu miejskiego są: szpital chorób ocznych, powstały przed I wojną światową, a rozbudowany po II wojnie na miejscu dawnych baraków lazaretu austriackiego i trzy bloki mieszkalne pracowników Stacji Hodowli w Górcie Narodowej, wzniesione od strony południowej w latach siedemdziesiątych, na terenie dawnej własności kościelnej, obecnie majątku Górki.

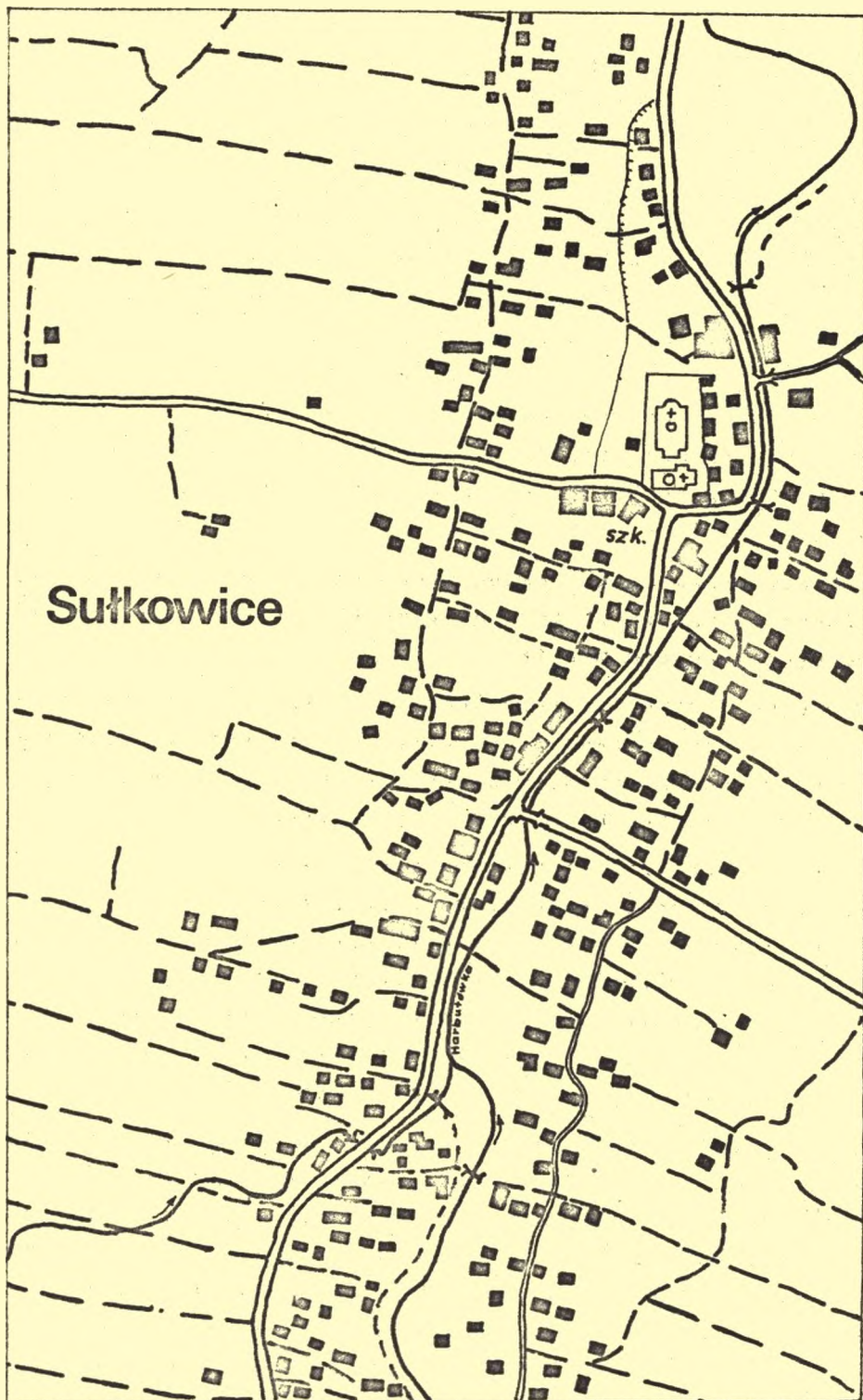
Nie zmienił się zatem do dziś ani układ przestrzenny zabudowy ani układ pól /parcelacji nie było/ majątek przeszedł w posiadanie stacji w Górcie N./, niewiele zmieniła się również fizjonomia tej dawnej wsi, podobnie jak zajęcia ludności starszego pokolenia. Mieszkańcy Witkowic oprócz pracy we własnych niewielkich gospodarstwach (z których tylko jedno liczy około 6 ha), pracują podobnie jak ich ojcowie i dziadowie w majątku wielkoprzestrzennym.

Również prawie nie zmieniony wygląd zachowały dawne wsie leżące po prawej stronie Wisły, równie dawno wcielone do Krakowa, jak np. Bodzów czy Pychowice oraz wsie przyłączone w r. 1973 np. Tyniec.

Przykładem miasta o dominacji cech wiejskich są Sułkowice /ryc. 1/. Położone w Beskidach, w dolinie Harbutówki, na zachód od Myślenic, są najmlodszy miastem w woj. krakowskim. Do 1959 r. były jeszcze wsią. W 1960 r. zostały przez mianowane na osiedle. W 1969 r. uzyskały prawa miejskie. Status miasta zawdzięcza ta niewielka osada licząca około 5 tys. osób rozwojowi miejscowego przemysłu opartego o wielowiekowe tradycje kowalskie. Początki kowalstwa według usłyszanych przekazów sięgają tu średniowiecza. W źródłach historycznych kowale wymieniani są od poł. XVII wieku /Stanaszek 1973/. W połowie XVIII wieku było już ponad 50 kowali, a w okresie międzywojennym siedemdziesięciu.

Po II wojnie światowej w latach pięćdziesiątych, na bazie rzemiosła kowalskiego założono Wytwórnę Galanterii Metalowej, obecnie Krakowski Zakład Zabawkarski i Metalową Spółdzielnię Pracy "Kuźnia", obecnie Kombinat Narzędzi Gospodarczych, Odzieżową Spółdzielnię Pracy dla Kobiet i in. Struktur zatrudnienia ludności lat pięćdziesiątych przekształciła się w typowo miejską. W latach siedemdziesiątych ponad 80 % ludności zatrudnionych było poza rolnictwem.

Mimo miejskiego charakteru zajęć ludności układ przestrze-

Ryc. 1. Sułkowice - układ przestrzenny /centrum/

nny osady odbiega od typowych układów miejskich. Główny ciąg zabudowy Sułkowic ma charakter długoosiowy, nawiązujący do przebiegu rzeczki Harbutówki, z leśno-łanowym, mniej więcej prostopadłym do głównej osi układem pól, widocznym nawet dzisiaj na załączonym wycinku mapy /układ typowej łańcuchówki/. Mniej więcej w połowie gęstej zabudowy po obydwu stronach drogi /obecnie głównej ulicy/ znajduje się placzyk zwany rynkiem, stanowiący centrum administracyjno-handlowe. Powstanie rynku związane było z drugim zajęciem mieszkańców wsi, tj. rzemiosłem kowalskim. Do II wojny światowej ten placzyk był jednym akcentem urbanistycznym Sułkowic.

Zakłady przemysłowe, osiedle domków jednorodzinnych i kilka bloków mieszkalnych, to nowa powojenna część osady na północnych krańcach miasta.

Podwójne z dawna zajęcia ludności, przy jej stałym wzroście znalazły swój przestrzenny wyraz w dzieleniu działek budowlanych i gospodarstw, w zagęszczeniu zabudowy między już istniejącymi budynkami i na ich zapleczu.

Sułkowice są dzisiaj b.rzadkim przykładem powolnego wielowiekowego procesu przekształcania się wsi w miasto, oparte go nie tyle o handel, ile o rzemiosło. Schemat tego typu miast wykształcających się ewolucyjnie ze wsi, oparty o zabudowę rozmieszczoną po obydwu stronach drogi, rozszerzającą się mniej więcej w środku w placzyk, należy do prymitywnych miejskich układów przestrzennych z XII i XIII wieku.

Cechy wiejskie w Sułkowicach zaznaczają się także w istniejącej dużej liczbie skarłowaciałych gospodarstw /ponad 900, w tym około 70% poniżej 2 ha/ i mieszanym typie zabudowy /budownictwo zagrodowe, mieszkalne z ograniczoną zabudową gospodarczą i czysto mieszkalne parterowe/ poza wspomnianym nowym budownictwem mieszkaniowym i instytucjonalnym w środkowej i w północnej części miasta. Współcześnie cechy te są typowe dla wsi podmiejskich.

PRZETRWAŁOŚCI DAWNYCH STRUKTUR I UKŁADÓW W OSADNICTWIE WIEJSKIM

Osadnictwo wiejskie woj. krakowskiego wykazuje duży stopień zróżnicowania. Dotyczy to wielkości wsi, ich struktur demograficznych, zawodowych, układów przestrzennych itp. Diferencjacja ta jest wynikiem kilku czynników: położenia sensu largo, długowiekowego rozwoju, istnienia w centrum regionu wielkiego i prężnego ośrodka, jakim był i jest Kraków, współczesnych procesów przeobrażeń spowodowanych zatrudnieniem znacznej ilości mieszkańców wsi poza własnym gospodarstwem, głównie w zawodach pozarolniczych. Procesy przemian objęły jednak najsilniej wsie położone w bezpośrednim zapleczu miast, przede wszystkim Krakowa i wzdłuż ważniejszych linii komunikacyjnych prowadzących do ośrodków miejskich.

Wsie leżące na uboczu nie ulegały większym zmianom. Dotyczy to głównie ich układów przestrzennych, ale w wielu wypadkach także struktur ludnościowych. Nawet wielkie reformy agrarne, z wyjątkiem komasacji dawnego typu, która prowadziła do dyspersji zabudowy, nie zatarły dawnych, być może niekiedy średniowiecznych układów. Wiele osad zachowało bądź prawie w całości bądź w części nie zmienione układy siedlisk, dróg i pól, lub cechuje je sukcesja form, dostosowana do dawnych układów.

Jak wynika z kartograficznych źródeł historycznych dawne osadnictwo wiejskie było osadnictwem ekupionym, przybierającym na lepszych glebach charakter wielodrożnic, gdzie indziej gęsto zabudowanych ulicówek lub wsi placowych, na terenach górzystych i leśnych długich łańcuchówek.

Poniżej przedstawię na różnych przykładach kilka zachowa-

nych morfologicznych typów wsi, które przetrwały do dziś, Osady te leżą w różnej odległości od Krakowa i innych mniejszych miast, ale wszystkie na uboczu i często cechuje je regres demograficzny, wynikły z odpływu młodych ludzi.

Typ wsi dużej, skupionej, o beładnej zabudowie reprezentuje Morawica. Wieś ta położona jest w paśmie krakowsko-tenczyńskim na żyznych lessowych glebach w odległości około 15 km od centrum Krakowa. Jest to stara XIII-wieczna osada, należąca kolejno do różnych rodów magnackich, m.in. Tęczyńskich, Czartoryskich, Lubomirskich, Potockich, która zachowała do dziś swój dawny charakter. Cechuje ją chaotyczny układ siedlisk, zlokalizowanych wzdłuż wielu dróg /ryc.2/.

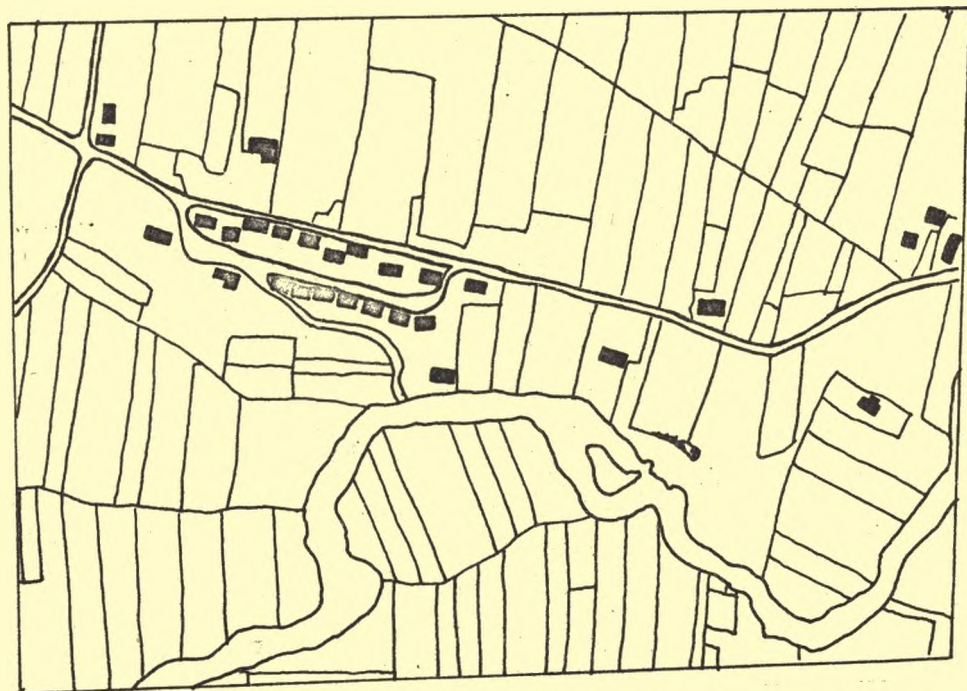
Ryc. 2. Morawica - układ przestrzenny
Skala 1:10 000

Zabudowa jest tak gęsta, że niektóre zagrody pozbawione są nawet ogródka przydomowego. Być może wieś ta powstała z połączenia jeszcze w dalekiej przeszłości kilku blisko siebie położonych, jak przyjmują uczeni niemieccy, małych osad.

Równie chaotyczny był i jest układ pól, mający charakter blokowo-niwowo-szachownicowy. Gospodarstwa są małe, składające się z wielu parcel. Wieś cechuje regres demograficzny. W połowie XIX wieku liczyła ona około 1030 osób, w 1946 r. 902 osoby, a w 1978 - 864 osoby. Do dziś zachowała w swej morfologii charakter wsi rolniczej, aczkolwiek ze źródeł pozarolniczych utrzymuje się ponad 65% mieszkańców.

Mężczyźni pracujący poza rolnictwem w większości dojeżdżają do pracy do Krakowa, kobiety znajdują zatrudnienie w miejscowej spółdzielni wyrobów dziewiarskich.

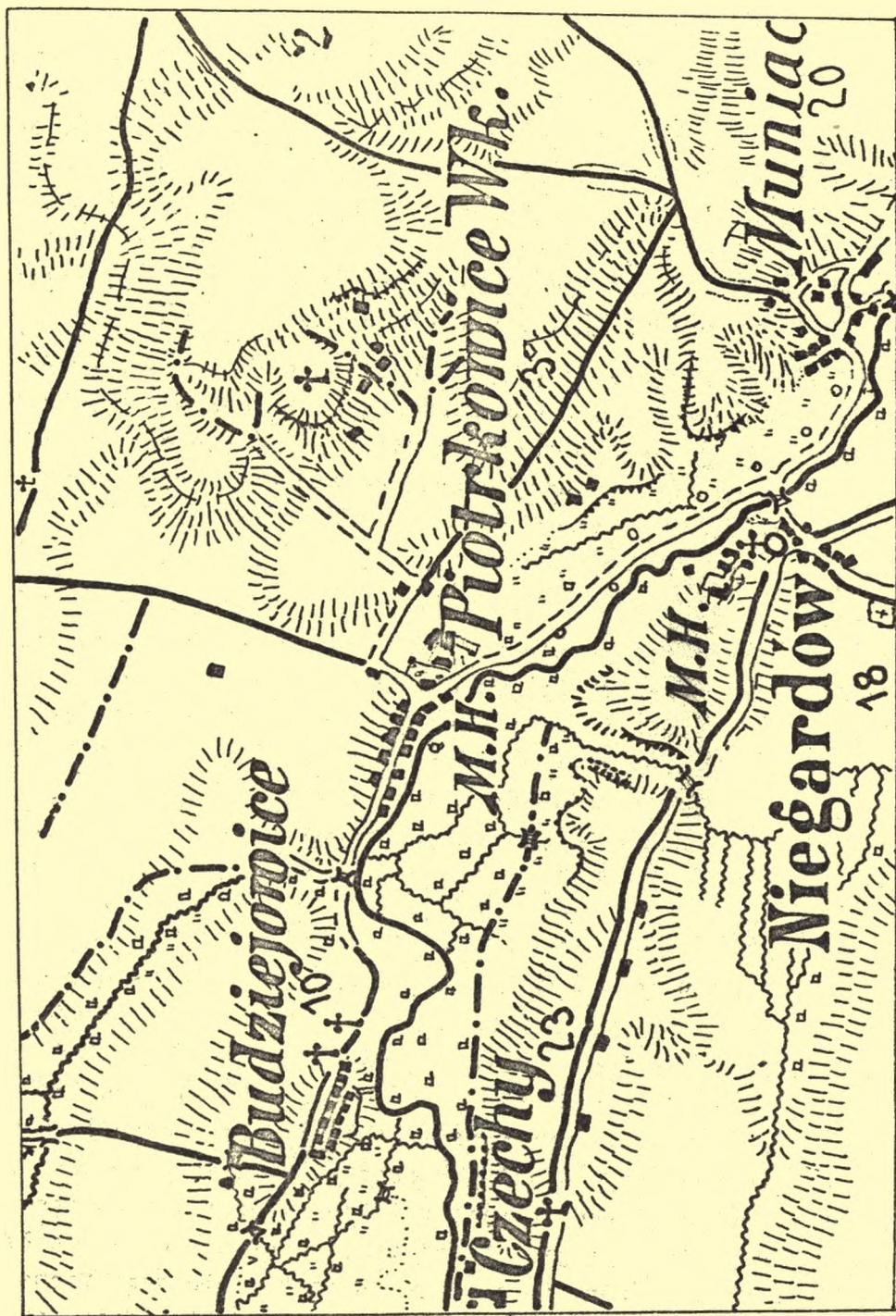
Przykładem starej wsi kmiecej o ulicowej zabudowie są Budziejowice, położone również peryferycznie nawet do drugorzędnej drogi Słomniki-Proszowice. Sąsiadują m.in. ze wsią Czechy. Cechą charakterystyczną tej wsi jest zabudowa złożona z zagród chłopskich, skupionych wzdłuż dwóch równoległych do siebie dróg /ryc. 3/.

Ryc. 3. Budziejowice - układ przestrzenny
Skala 1:5 000

Domy mieszkalne i stajnie położone są naprzeciw siebie, po południowej stronie drogi biegnącej z zachodu na wschód, stodoły poza stajniami przy drugiej równoległej drodze, bardziej południowej. Układ ten widoczny jest zarówno na mapie Heldensfelda /ryc. 4/ jak na mapie topograficznej z końca XIX wieku, a także na prawie współczesnej mapie. Jednym wyróżniającym się elementem jest młyn nad Szreniawą, wzniesiony pod koniec okresu międzywojennego, na miejscu dawnego XIX-wiecznego. Jest to jedyny w województwie układ zabudowy tego typu. Chilczuk /1970/ sugeruje, że taki układ zabudowy był typowy dla dawnych wsi proszowicko-miechowskich, nie potwierdza tego jednak żadnym dowodem. Budziejowice cechuje również regres demograficzny. W 1880 roku wieś liczyła 87 mieszkańców, w 1978 tylko 68. Wieś wyludnia się, mimo istnienia dużych jak na te tereny gospodarstw. Średnia wielkość gospodarstwa wynosi około 5,60 ha. Ze wsi istnieje stały odpływ młodzieży, gdyż brak tu nawet małego sklepu. Ten odpływ wpłynął na zachowanie, jeśli nie na skamieniałość dawnego układu.

We współczesnej morfologii osadniczej zachowały się jeszcze liczne przykłady wsi lub ich części, odzwierciedlające dawny system lokalizacji siedzib ludzkich w pobliżu rzek na granicy łąk i pól uprawnych. Układ zabudowy dopasowywany był niejako do przebiegu strumienia. Najczęstszych przykładów dostarczają nam górskie łańcuchówki /por. dawną wieś Sułkowice/, ale także wiele innych małych wsi. Było to zjawisko dawniej typowe dla wielu wsi. Jako przykład może służyć stara część wsi Radziemice. Radziemice, XIII-wieczna osada położona na Płaskowyżu Proszowickim, w odległości około 10 km na północ od Proszowic, była i jest wsią o charakterze złożonym, zarówno pod względem struktury własnościowej jak i morfologicznej. Do II wojny światowej Radziemice były wsią z folwarkiem. Obecnie mieści się tu siedziba Stacji Hodowli Buraka Pastewnego i od 1973 r. siedziba gminy.

Ryc. 4. Budziejowice, Piotrkowice, Niegardów na mapie v. Heldensfelda /1801 - 1804/. Skala 1:28 000 /powiększenie/

Mimo różnych nawarstwień, w starej części wsi /ryc. 5/ zachował się układ siedzib dostosowany jak gdyby do przebiegu strumienia. Po II wojnie wieś zmieniła główną oś zabudowy. Jest nią dzisiaj prosta droga, ciągnąca się od budynków Stacji Hodowli do części powstałej po reformie rolnej z 1945 roku. W krajobrazie wsi, ze względu na istniejącą Stację, obok budynków pofolwarcznych, zachował się również wcześniejszy małowłokowy i wielkowlokowy układ pól.

Usytuowanie najstarszej drogi w pobliżu strumienia i późniejsze zmiany osi zabudowy występują w bardzo wielu wsiach województwa. Ta zmiana "orientacji" w przebiegu dróg i układzie zabudowy jest w dużej mierze odzwierciedleniem ciężenia mieszkańców wsi ku takiemu czy innemu ośrodkowi.

Inną, często spotykaną w naszych wsiach przetrwałością jest miejsce określane w literaturze jako "nawsie" /Burszta 1958/. Jest nim najczęściej mały nieregularny placzyk /w miejscowościach, które rozrosły się ze wsi skupionych/ na styku kilku dróg. We wsiach z folwarkiem znajdował się on na pograniczu zabudowy chłopskiej i folwarcznej /ryc. 4, Piotrkowice W/. We wsiach parafialnych był to placzyk w pobliżu kościoła /ryc.4 Niegardów/, przy skrzyżowaniu dróg prowadzących do innych wsi i niekoniecznie znajdujących się w środku zabudowy wiejskiej, czasem na jej skraju. We wsiach o układzie łanowo-leśnym była to większa przestrzeń, traktowana jako pastwisko lub nieużytek, między rzeką a nie zabudowaną drogą. W pobliżu znajdował się jakiś budynek użyteczności publicznej /np. kościół, urząd gminy, karczma lub sklep/, czasem na sztucznym pagórku w środku placzyku stawiano krzyż. Było to zatem miejsce lokalizacji określonych usług i koncentracji wspólnych interesów mieszkańców wsi i ich społecznej komunikacji, a także dyfuzji i transferu różnorodnych informacji. Do dzisiaj, nawet gdy wieś uległa rozproszeniu, uważany on jest za "serce" wielu wsi. Osoba podążająca w tamtym kierunku, na pytanie, dokąd idzie, od-

Ryc. 5. Radziemice - układ przestrzenny
Skala 1:5 000

powiada "na wieś". Nieznane natomiast jest określenie "na-wsie"; na pytanie, gdzie ono się znajduje, odpowiedź brzmi, że nic takiego nie istnieje.

PRZEŻYTKI OSADNICZE /RELIKTY OSADNICZE/

Zaliczam do nich ruiny zamków /np. w Babicach, Dobczycach, Tenczynku, Ojcowie/, samotnych świadków dawnej przeszłości, resztki opuszczonych i na wpół zrujnowanych dworców, starych fortów, tak licznych na terenie Krakowa, i inne obiekty, które przestały pełnić rolę użytkową. Niektóre z nich przechodzą renesans i znowu stają się obiektami ożywionymi /relicti redidivi/, np. słynne opactwo benedyktynów w Tyńcu, niegdyś opuszczone i zrujnowane, po I wojnie odnowione i zamieszkałe. Nie wliczam do reliktyw dawnych lub pochodzących z nowszych i całkiem niedawnych czasów przetrwałych pamiątek w rodzaju choćby czterech kopców w Krakowie, lub obiektów zamienionych na muzea, np. wyeksploatowana część kopalni soli w Wieliczce, obecnie unikalne w skali światowej muzeum salinarne /Kotlarzowa, Prochownikowa, 1980/.

Reasumując rozważania nad różnego rodzaju pozostałościami dawnych struktur oraz ich znaczeniem, stwierdzam, że są one świadkami, a tym samym trwałą wartością wielowiekowej, narastającej się i stale rozwijającej się naszej rodzimej kultury, zarówno materialnej jak i duchowej, znajdującej swe odzwierciedlenie w krajobrazie osadniczym.

LITERATURA

- Bromek K., 1975. Zarys rozwoju historycznego i terytorialnego Krakowa. *Folia Geographica, Series Geographica-Oeconomica*, Vol. VIII.
- Bujak F., 1905. *Studia nad osadnictwem Małopolski. Cz. I. Rozpr. Wydz. Hist.-Filozof.* XLVII.
- Burszta J., 1958. *Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej.* Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław.
- Castells M., 1982. *Kwestia miejska.* PWN. Warszawa.
- Chilczuk M., 1970. *Osadnictwo wiejskie Polski.* Inst. Podst. Probl. Plan. Przestrz. Polit. Warsz. PWN. Warszawa.
- Dobrowolska M., 1961. *Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV w.* PWN. Warszawa.
- Dobrowolska M., 1960. The morphogenesis of the agrarian landscape of Southern Poland, in: *Morphogenesis of the agrarian cultural landscape*, Papers of the Vadstena Symposium at the XIXth International Geographical Congress, *Geogr. Ann. Stockh.*, 43.
- Gołachowski S., 1964. *Dawne wzory i nowe modele wsi.* *Czasop. Geogr. t.* XXXV.
- Kaczkowski J., 1918. *Donacje w Królestwie Polskim.* Warszawa.
- Kiełczewska-Zaleska M., 1971. *Le remembrement des champs en Pologne après la seconde guerre /w:/L'habitat et les paysages ruraux d'Europe.* Les congrès et colloques de l'université de Liège. V. 58. Université de Liège.
- Kiełczewska M., 1974. *Z badań nad krajobrazami wiejskimi Europy.* *Przeł. Geogr. t.* XLVI, z. 4.
- Kortus B., 1974. *Rozwój aglomeracji miejsko-przemysłowej Krakowa.* *Geografia w szkole*, z. 4.
- Kotlarzowa K., Prochownikowa A., 1980. *Funkcje przemysłowe i turystyczne Wieliczki.* *Czasop. Geogr. t.* LI, z. 3.
- Kwiatkowska E., 1973. *Rozwój przestrzenny Torunia.* *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Geografia*, X. Nauki Mat. *Przyr. z.* 32.
- Lubaś W., 1968. *Nazwy miejscowe południowej części dawnego*

- woj. krakowskiego. Kom. Język. PAN. Prace Onomastyczne.9. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Mydel R., 1979. Rozwój struktury przestrzennej miasta Krakowa. Komisja Nauk Geograficznych PAN, Oddział w Krakowie. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Niektóre problemy teoretyczne z geografii miast, 1977. Praca zbiorowa pod red. L. Straszewicza. Zakład Geogr. Ekonom. i Organizacji Przestrzeni U. Ł. Materiały dorocznych łódzkich konferencji styczniowych /VIII-X/. Łódź.
- Piekosiński F., 1901. Rycerstwo polskie wieków średnich. Kraków.
- Prochownikowa A., 1971. Z zagadnień urbanizacji wsi podkrakowskiej. Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. WSP w Krakowie.
- Prochownikowa A., 1979. System osadniczy. Folia Geogr. Ser. Geogr. Oecon. V. XII.
- Rak Z., 1977. Struktura funkcjonalno-morfologiczna wsi Radziemice na tle gminy. Praca magisterska, maszynopis. Zakład Geogr. Ekonom. WSP. Kraków.
- Rymut K., 1967. Nazwy miejscowe północnej części dawnego woj. krakowskiego. Kom. Jęz. PAN. Prace onomastyczne 8. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Słownik wyrazów obcych, 1954. PIW. Warszawa.
- Stanaszek M., 1973. Sułkowice, osiedle 1000 kowali. Prez. MRN w Sułkowicach i Uniwersytet Śląski w Katowicach.
- Strawa D., 1980. Funkcje Sułkowic. Praca magisterska, maszynopis. Zakład Geogr. Ekonomicznej WSP. Kraków.
- Szulc H., 1972. The development of the agricultural landscape of Poland. Geogr. Polonica 22.
- Szulc H., 1972. Village relict features within the spatial layout of some Polish towns, Geogr. Polonica 24.
- Taszycki W., 1946. Słowiańskie nazwy miejscowe /Ustalenie podziału/Kraków.
- Wojciechowski T., 1873. Chrobacja. Rozbiór starożytności słowiańskich. Kraków.